Вишгородський історико-культурний заповідник
Інститут археології
Національної академії наук України

Виставка нових археологічних матеріалів
до 1050-річчя першої згадки Вишгорода у літопису
і 25-річчя району і райцентру

ДАВНІЙ ВИШГОРОД

Проспект

Вишгород — 1998

На території Вишгородщини відомі численні археологічні пам'ятки різних епох: від мезоліту до ранніх слов'ян та Київської Русі. Більшість з них була виявлена під час досліджень, пов'язаних з будівництвом Київської ГЕС та водосховища. Результати вивчення давніх поселень і могильників поблизу сел Лютіж, Козаровичі, Хотянівка, Лебедівка та інших населених пунктів району міцно увійшли у науковий обіг.

Сам Вишгород у давнину займав важливе місце в обороні Київської землі і був одним із значних міст Русі. Вперше він згадується у літопису в 946 р. Значну роль відігравав Вишгород у торгівлі давніх русів з Візантією, про що писав Констянтин Багрянородний. У XI ст. місто набуває ваги як великий церковний центр Русі. У Вишгороді знаходився дерев'яний храм Ізяслава Ярославовича (1072 р.) і мурований храм-усипальниця (1076—1112 рр.) з тілами святих Бориса і Гліба. Археологічні дослідження відкрили залишки багатьох видів ремісничого виробництва: залізоробного і ковальського, ювелірного, склоробного тощо. У X—XI ст. діяв великий гончарний центр. У XVII ст. після тривалого занепаду Вишгород був відновлений як замок і містечко. У XIX ст. Вишгород існував як село Київського Полісся і був відомий цегляними заводами, межигірським фаянсом.

Виставка підготовлена завдяки фінансовій підтримці
Вишгородської міської ради.

Укладачі: *Руслан Орлов,*
Ростислав Терпиловський

Виставочна комісія:
Р. Орлов (голова), Р. Терпиловський,
О. Бреяк, І. Ковтун,
Б. Щербина (головний художник).

Оригінал-макет виготовлено в редакційно-видавничому центрі
Інститута археології НАН України

Комп'ютерна
верстка: *О. Петрашенко*

© *Р. Орлов, Р. Терпиловський, 1998*

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

Перші вияви зацікавлення пам'ятками Вишгорода і його околиць містяться у давньоруських літописах, свідченнях і описах околиць Києва мандрівниками-іноземцями, описах Київського замку, люстраціях Київського воєводства XVI—XVII ст., статистичних описах Київської округи XVIII ст.

З кінця XVIII ст. Вишгород опинився в колі наукових інтересів істориків і краєзнавців, серед яких одним з перших був Максим Берлинський. У творах краєзнавців XIX ст. (Л. Похилевич, Ф. Маніковський) можна зустріти багато фантастичних подробиць, що були почерпнуті з пізніх польських хронік і українських літописів, наприклад, про заснування міста братом Кия Хоривом або про колодязь з мощами свв. Бориса і Гліба. Досить точний опис старожитностей Вишгорода зустрічаємо в двох нарисах П. Свіньїна. Праці М. Берлинського та П. Свіньїна на довгі роки визначили пріоритетні напрямки краєзнавчого вивчення Вишгорода і його околиць, у т. ч. Межигірського монастиря. Цікаві описи містяться у відомих творах І. Фундуклея, М. Петрова, А. Муравйова, В. Зверинського, О. Андрієвського та ін. Нариси сучасників досить критично оцінював М. Закревський.

Наукове вивчення Вишгорода і околиць почалося з розкопок двох курганів — «Хрещатого» і «Воронового» професором Київського університету Я. Ставровським у 1845 р. Збереглися акварельні плани-малюнки цих курганів. З діяльністю археографічної комісії пов'язані малюнок і акварель Вишгорода і Межигір'я Тараса Шевченка і акварелі Межигір'я Федора Солнцева. Доповнюють ці матеріали етнографічні нотатки і акварельний малюнок Де ля Фліза 1854 р. Не можна не згадати добрим словом місцевого священика Михайла Сікачинського, який не тільки відновив у цеглі церкву свв. Бориса і Гліба (1861—1862 рр.), але й зберіг випадково знайдений саркофаг з сланцю і стародавні речі.

У 1874 р. в Києві відбувся III Археологічний з'їзд. До цієї події професор Київського університету Володимир Антонович в урочищі «Костина нивка» розкопав два кургани, а в урочищі «Батишева могила» — один курган. 18—19 серпня 1874 р. відбулася екскурсія у Вишгород учасників Археологічного з'їзду, серед яких були найвидатніші вчені: граф Олександр Ува-

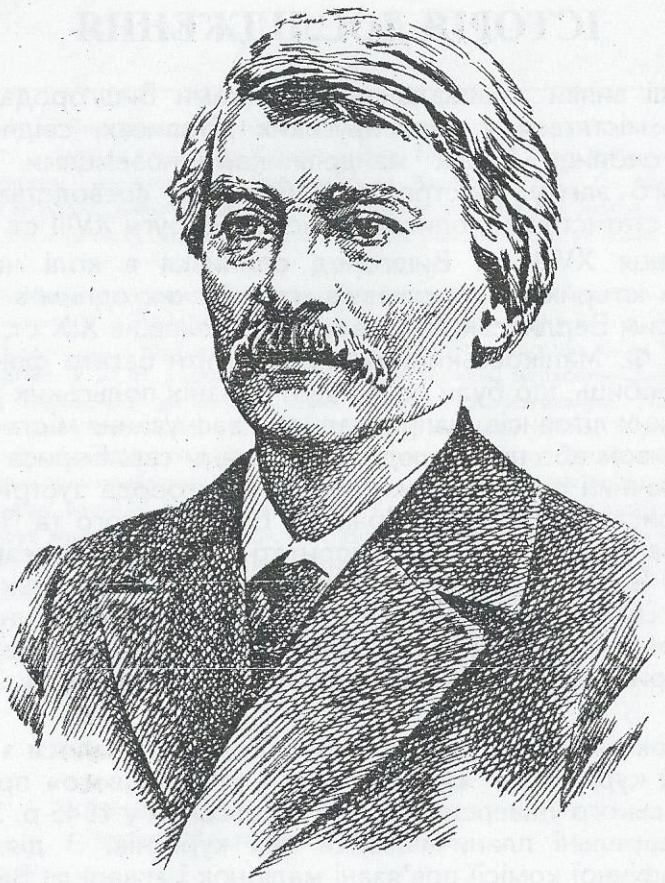

Володимир Антонович

ров — онук останнього гетьмана України Разумовського, професори Антонович, Іванішов, Самоквасов, Терновський, Юзефович. Описи подій, у т. ч. пробних розкопок фундаментів церкви свв. Бориса і Гліба збереглися у Працях з'їзду, спогадах М. Костомарова, Ф. Маніковського. Пам'ятки Вишгородщини були занесені на археологічну карту Антоновича.

У 90-і рр. випадкові знахідки у місцевих селян скуповував відомий колекціонер і скарбошукач В. Гезе. Скарби бронзових прикрас кола виїмчастих емалів були знайдені, зокрема, поблизу Межигір'я та Жукина. На початку XX ст. член Церковно-

археологічного товариства М. Петров залишив опис церковних речей, що вийшли з вжитку у вишгородській церкві. Чимало рядків присвятив Вишгороду Михайло Грушевський у «Нарисах історії Київської землі» та в багатотомній «Історії України-Руси». Високий рівень краєзнавства на межі XIX—XX ст. значною мірою пов'язаний з діяльністю істориків так званої «київської документальної школи», з виданням для широкого читача архівів канцелярії Великого князівства Литовського і Коронної канцелярії. До нашого часу зберегли значення праці польських істориків А. Яблоновського і Є. Руликовського.

В 1924 р. Всеукраїнський археологічний комітет організував дослідження печер в Межигір'ї, що проводив П. Курінний. Особливо значні роботи у Вишгороді були проведені Вишгородською експедицією 1934—1937 рр. Інституту історії матеріальної культури (археології) з Києва і Державного історичного музею з Москви. У складі експедиції працювали відомі вчені: Ф. Козубовський, Т. Мовчанівський, І. Підоплічко, Б. Рибаков, С. Тараканова, Л. Голубєва, архітектор І. Моргілевський та багато інших.

Н. Байорис і М. Мушкет по берегах Дніпра та Десни провели розвідку пам'яток різних епох від мезоліту до слов'ян. Роботи Вишгородської експедиції були пов'язані з планами будівництва великої гідроелектростанції «Дніпрогес — II». Під час розкопок на городищі було досліджено так званий «квартал металургів», фундаменти церкви свв. Бориса і Гліба XI ст., давньоруські горни XI—XII ст., могильники.

Одним з наслідків роботи експедиції було оголошення давнього городища і прилеглої території заповідником у вересні 1935 р.

Перервані у 1938 р. дослідження городища продовжила експедиція Василя Довженка 1947 р., у складі якої працювали Д. Березовець, С. Кузнєцова, А. Путь. Розвідки проводив А. Добровольський.

Дослідження фундаментів храму свв. Бориса і Гліба продовжила експедиція Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР на чолі з М. Каргером, а розкопки оборонних споруд очолив відомий знавець давньоруської фортифікації П. Рапопорт.

Впродовж 1947—1952 рр. експедиція «Великий Київ» досліджувала на Вишгородщині пізньотрипільський могильник

біля с. Чернин, поселення доби бронзи поблизу с. Лебедівка, стоянку доби мезоліту на ДВС, поселення східнотшинецької культури біля Хотянівки, лебедівського типу — біля сіл Новосілки та Погреби, милоградської культури — у Вишгороді (В. Канівець, А. Савчук, Д. Телегін). Певний етап досліджень району пов'язаний з будівництвом Київської ГЕС, де на території водосховища опинилося близько 100 давніх пам'яток. Києво-поліська експедиція здійснила великий обсяг охоронних робіт, особливо біля Лютежа і Козаровичів — на поселеннях зарубинецької культури, пізньотрипільському могильнику у Завалівці, багатошаровому поселенні Грині (О. Тереножкін, Д. Телегін, В. Бідзіля, В. Круц, В. Непріна, П. Толочко та ін.). Після заповнення котловану водосховища на місці с. Козаровичі у 1965—1972 рр. Д. Телегін, В. Круц, Є. Максимов, Р. Орлов вивчали поселення і могильники різних епох, а поблизу с. Хотянівка — давній човен і поховання зарубинецької культури.

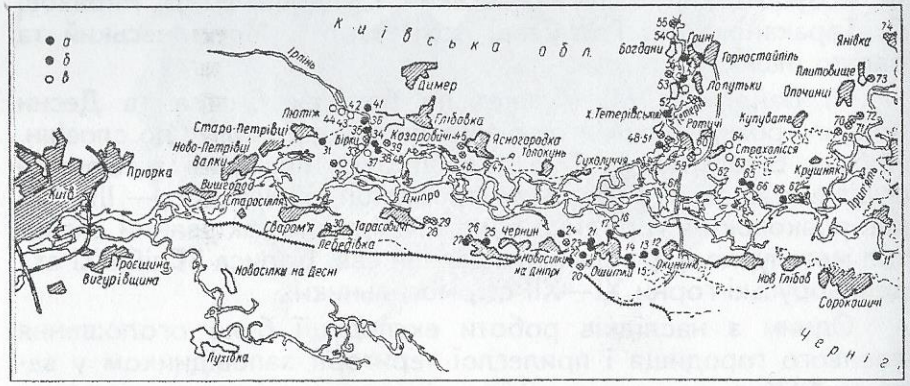

Карта пам'яток Київського моря, обстежених експедицією 1962—1964 рр.

Розвідка 1980 р. (Д. Телегін, Р. Терпиловський та ін.) встановила, що переважна більшість відомих раніше по берегах Київського водосховища пам'яток розмита водою. Проте розвідка 1995 р. (А. Занкін, В. Козюба, Р. Орлов, Р. Терпиловський) виявила низку нових пам'яток: переважно у долинах р. Ірпінь та його приток.

Відновлення археологічних розкопок на вишгородському городищі відбулося у 1972 р. (В. Довженок, В. Чумаченко), а гончарного центру — на початку 1960-х рр. (А. Бобринський,

В. Довженок, П. Толочко). У 1966 та 1972 рр. були видані довідники з пам'яток археології району, а в 1971 р. — «Історія міст і сіл УРСР». Вишгород зазначений в «Переліку старовинних малих і середніх міст» (1976 р.), у зв'язку з чим для виготовлення історико-опорних планів міста у 1978—1981 рр. були проведені невеликі розкопки у північній частині міста (П. Толочко, В. Зоценко). Проте з генпланом 1971 р. та історико-опорним планом 1983 р. при забудові не рахувалися і культурний шар зазнав руйнації. У 1991 р. був складений останній історико-опорний план і проект зон охорони пам'яток історії і культури м. Вишгорода (НДІТІАМ).

Останній етап вивчення Вишгорода розпочався з руйнації культурного шару при будівництві житлового будинку по вул. Шолуденка заводом «Карат» весною 1989 р. Розкопки ремісничого посаду проводив кооператив «Археолог» (В. Дорофеєв), церкви — «Укрпроектреставрація» (О. Сиромятников), залишків кургану поблизу кладовища — відділ охорони пам'яток облуправління культури (О. Сєров). З 1990 р. розкопки у Вишгороді очолив Інститут археології НАН України (експедиція під керівництвом Р. Орлова). В різні роки досліджувався храм свв. Бориса і Гліба, гончарний центр по вул. Шолуденка, поселення милоградської культури по вул. Набережній, здійснені розвідки на території міста і району. У дослідженнях брали участь і представники інших наукових установ: Санкт-Петербурзького університету (В. Булкін), Національного історичного музею України (Л. Строкова), облуправління культури (О. Сєров) та ін.

З 1997 р. археологічні дослідження Вишгорода і району були перервані внаслідок боргу перед експедицією з боку різних установ Вишгорода за охоронно-рятівні роботи 1995—1996 рр. Матеріали досліджень підготовлені до друку, але не опубліковані через фінансові обставини.

КАМ'ЯНИЙ ТА МІДНИЙ ПЕРІОДИ (МЕЗОЛІТ, НЕОЛІТ, ЕНЕОЛІТ)

Найдавніші археологічні матеріали, знайдені на території району, демонструються на першій вітрині. В мезолітичний період (VIII—V тисячоліття до нової ери) після відступу льодовиків у Подніпров'ї утворилися ландшафти, подібні до тундро-

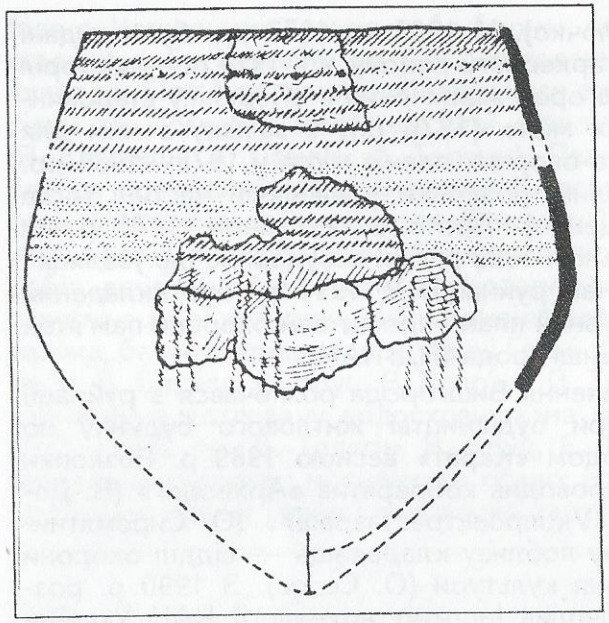

Реконструкція неолітичного горщика з поселення Грині.

вих. Стоянки мисливців, які вели переважно рухливий спосіб життя, знайдені у долинах Дніпра, Десни, Ірпеня, Здвижа. Із пункта, розташованого поблизу Дніпровської водогонної станції (розкопки Д. Телегіна 1954 р.) походять різні кремневі вироби (вістря стріл, скребачки, ножеподібні пластини).

У добу неоліту (V—III тис. до н. е.) головними заняттями населення Полісся залишаються полювання і рибальство, хоча вже з'являються елементи раннього землеробства та скотарства. Типовим прикладом неолітичного поселення києво-черкаської культури є пам'ятка поблизу хут. Грині біля гирла р. Тетерів (розкопки Д. Телегіна 1963—1964 рр.). Серед знарядь слід відмітити кремневі клиноподібні сокири, ножі, скребачки, вістря стріл та списів. В цей час вперше з'являється керамічний посуд, представлений здебільшого гостродонними горщиками, прикрашеними різноманітними комбінаціями відтисків.

У наступний період — добу енеоліту — людство починає використовувати мідь. В цей час внаслідок просування південних землеробсько-скотарських племен у місцеве середовище відбувається розвиток відтворюючого господарства, ускладнення етнічних та соціальних процесів. На тлі традиційних неолітичних культур Полісся чітко виділяються пізньотрипільські пам'ятки (III тис. до н. е.), що сягають на півночі майже гирла р. Прип'ять. Найяскравішою з них є поселення поблизу с. Козаровичі, яке складається з укріпленої частини, огороженої кільцевим ровом, та великого «посаду» (розкопки В. Круца 1966—1972 рр.). У заглиблених житлах і господарських ямах зустрінуто уламки кухонного та столового посуду (у тому числі розписна кераміка, імпортована з південного заходу), фрагменти глиняних жіночих статуеток, пряслиця від веретен, уламки мотик з оленячого рогу, кам'яні зернотерки. Уламки трипільської кераміки та кремневий серп знайдено на території м. Вишгород.

До пізньотрипільських пам'яток софіївського типу належать також два могильники з трупоспаленням, розташовані на лівому березі Дніпра біля сс. Чернин (розкопки В. Канівця 1950 р.) і Завалівка (розкопки В. Круца 1962 р.). На Чернинському могильнику досліджено 94 кремації, а у Завалівці — 16. Деякі поховання супроводжувались кремневими знаряддями, вістрями стріл, прикрасами (кам'яними та бурштиновими намистинами, мідними підвісками), тонкостінними глиняними посудинами.

ДОБА БРОНЗИ

На Київщині в цей час спостерігається взаємодія племен різних археологічних культур, як місцевого, так і східного чи південного походження. Зокрема, на унікальному могильнику у Козаровичах виявлено 10 поховань-трупопокладень середини II тис. до н. е. , більшість з яких належать до південних культур: зрубної та багатоваликової кераміки. Лише одне поховання мало місцеве походження і супроводжувалося чашею з виразним орнаментом і бронзовим спіральним браслетом.

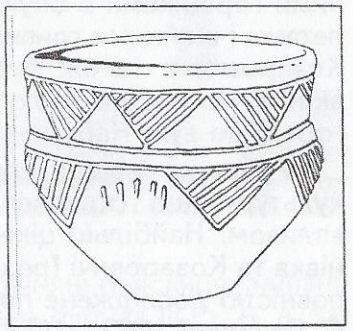

Посудина доби середньої бронзи з могильника Козаровичі.

Найбільш відомим поселенням східнотшинецької (сосницької) культури епохи середньої бронзи є Пустинка, розташоване на північній ділянці Київського водосховища і широко досліджене С. Березанською у 1963—1967 рр. Великі житла-напівземлянки складались з приміщення для сну і господарської частини. Наземні будівлі використовувались

для зберігання зерна. Зустрінуто також культові споруди і жертовник. Експонуються реконструкції будівель основних типів, виконані за археологічними джерелами. Більшу частину знахідок становить своєрідна кераміка. Зустрінуто кремневі сокири, тесла, вістря стріл та дротиків, серпи, кам'яні зернотерки, бронзові шпильку та бляшку. Життя на поселенні Пустинка продовжувалось протягом XIII—XII сторічь до н. е.

Матеріали доби бронзи, у тому числі різноманітні кам'яні сокири, знайдено у різних місцях району, зокрема у Вишгороді по вул. Київській.

До періоду пізньої бронзи належать пам'ятки лебедівської культури, що одержала свою назву від поселення поблизу с. Лебедівка на лівому березі Дніпра. Крім поселень, відомі також могильники з трупоспаленням, один з яких обстежено біля с. Погреби у гирлі Десни (роботи В. Канівця 1952 р.). Крім кераміки та перепалених кісток тут виявлені бронзові підвіски та шпильки, кілька наконечників стріл з кременю. Пам'ятки лебедівської культури датуються рубежем II—I тис. до н. е.

РАННІЙ ЗАЛІЗНИЙ ВІК, РАННЬОСЛОВ'ЯНСЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ

Найранішими з них є пам'ятки милоградської культури скіфського часу: житло з Лютежа та кілька поховань-трупоспалень з Козаровичів. Вони супроводжувались круглодонними горщиками з опуклинами під вінцями, бронзовими браслетами і шийними гривнами, наконечниками скіфських стріл. У Козаровичах також був знайдений залізний скіфський мечакінак. Поселення милоградської культури розташоване у Вишгороді по вул. Набережній, 12.

Рубежем нашої ери датуються пам'ятки зарубинецької культури, що склалася під помітним західним (кельтським) впливом. Найбільш цікавими є могильники поблизу сс. Хотянівка та Козаровичі (розкопки Є. Максимова 1966 і 1969 рр.) та повністю досліджене поселення Лютіж (розкопки В. Бідзілі та С. Пачкової 1962—1964 рр.). На обох могильниках розкопано по кілька трупоспалень, що супроводжувались горщиками, мисками та кружками з лощеною поверхнею, а також бронзовими чи залізними застібками-фібулами. Поблизу від могильника у Хотянівці був знайдений давній човен, виготовлений із стовбура дубу довжиною понад 8 м.

На поселенні Лютіж мешкала група майстрів-металургів, про що красномовно свідчить співвідношення трьох жителнапівземлянок з 15 печами-горнами для виготовлення кричного заліза з болотяної руди і кількома сотнями споруд для випалу вугілля. Крім залишків металургійного виробництва тут зібрано значну колекцію груболіпного (кухонного) та лощеного (столового) посуду, залізні знаряддя праці, бронзоливарні тигелі, кам'яні зернотерки, глиняні пряслиця, а також бронзова фібула другої половини I — початку II ст. н. е. Лютіж вважається класичною пізньозарубинецькою пам'яткою Середнього Подніпров'я, що дала назву місцевій групі старожитностей.

Видатна пам'ятка київської культури, що виникла на пізньозарубинецькій основі та належала, очевидно, предкам ранньосередньовічних слов'ян, розташована між сс. Козаровичі та Глібівка (розкопки Є. Максимова та Р. Орлова 1966—1970 рр.). Вздовж берега водосховища вдалося дослідити шість жител, п'ять з яких піддалися значній руйнації хвилями, та 15 поховань з кремацією. Звідси походять численні уламки великих корчаг для припасів, кухонні горщики та поодинокі столові посудини, глиняні пряслиця, залізні знаряддя, прикраси, в тому числі залізна фібула III ст. н. е. та дві фрагментовані бронзові підвіски-лунниці кола речей з виїмчастою емаллю.

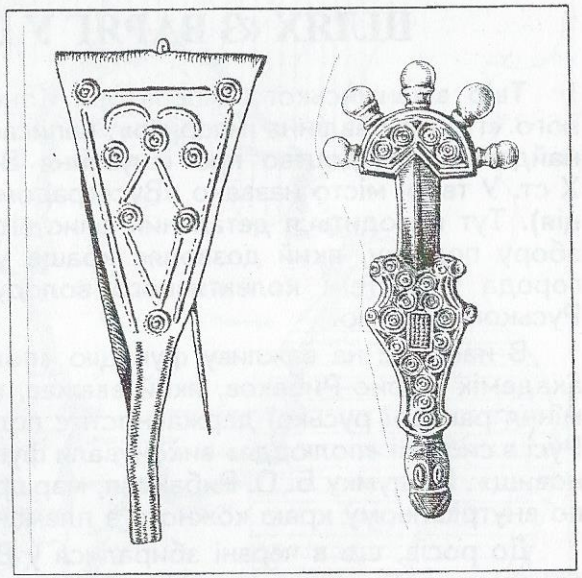

Фібули з Жукина (II ст.) та Погребів (VII ст.)

Експонуються також зображення двох відомих комплексів («скарбів») речей, прикрашених різнокольоровою виїмчастою емаллю та знайдених на рубежі XIX—XX ст. поблизу сс. Межигір'я і Жукин. Ці прикраси датуються II—III ст. н. е. і, очевидно, виготовлені пізньозарубинецькими або київськими майстрами.

З VI ст. н. е. слов'яни та анти з'являються на сторінках візантійських хронік. Їх описують як самостійні, але споріднені народи. Матеріали цього часу зустрінуто, зокрема, на Оболоні у Києві, але вони відомі і на території Вишгородського району. З Новоселок на Дніпрі походить фрагментований ранньослов'янський горщик, а з с. Погреби — велика бронзова пальчаста фібула VII ст. н. е., типова для так званих «старожитностей антів».

ШЛЯХ «З ВАРЯГ У ГРЕКИ»

Твір візантійського імператора Константина Багрянородного «Про управління імперією», написаний у 948—952 рр. — найдавніше свідоцтво про існування Вишгорода у середині X ст. У творі місто названо «Вусеградом» (грецька транскрипція). Тут наводиться детальний опис відомого «полюддя» — збору податку, який дозволяє краще уявити значення Вишгорода у системі колективного володування княжого роду Руською землею.

В наш час на важливу функцію «полюддя» звернув увагу академік Борис Рибаков, який вважає, що «ключем до розуміння ранньої руської державності є полюддя», а перші міста Русі в системі «полюддя» виконували функцію літописних «становищ». На думку Б. О. Рибакова, маршрут полюддя проходив по внутрішньому краю кожного з племен.

До росів, що в червні збиралися у Вітачеві (нижче Києва) приєднувалися купці з півночі і караван починав нелегкий шлях до греків у Константинополь. Саме поховання одного з росів скандинавського походження разом з жінкою або наложницею було досліджено на місці кінотеатру «Мир». З цього поховання походять фрагменти скандинавської фібули першої половини X ст. Фрагменти іншої прикраси подібного стилю були знайдені по вул. Межигірського Спасу під час розкопок.

Дружинники часів князя Ігоря і воєводи Свенельда мали зовнішній вигляд дещо інший, ніж той, що звичайно малюють.

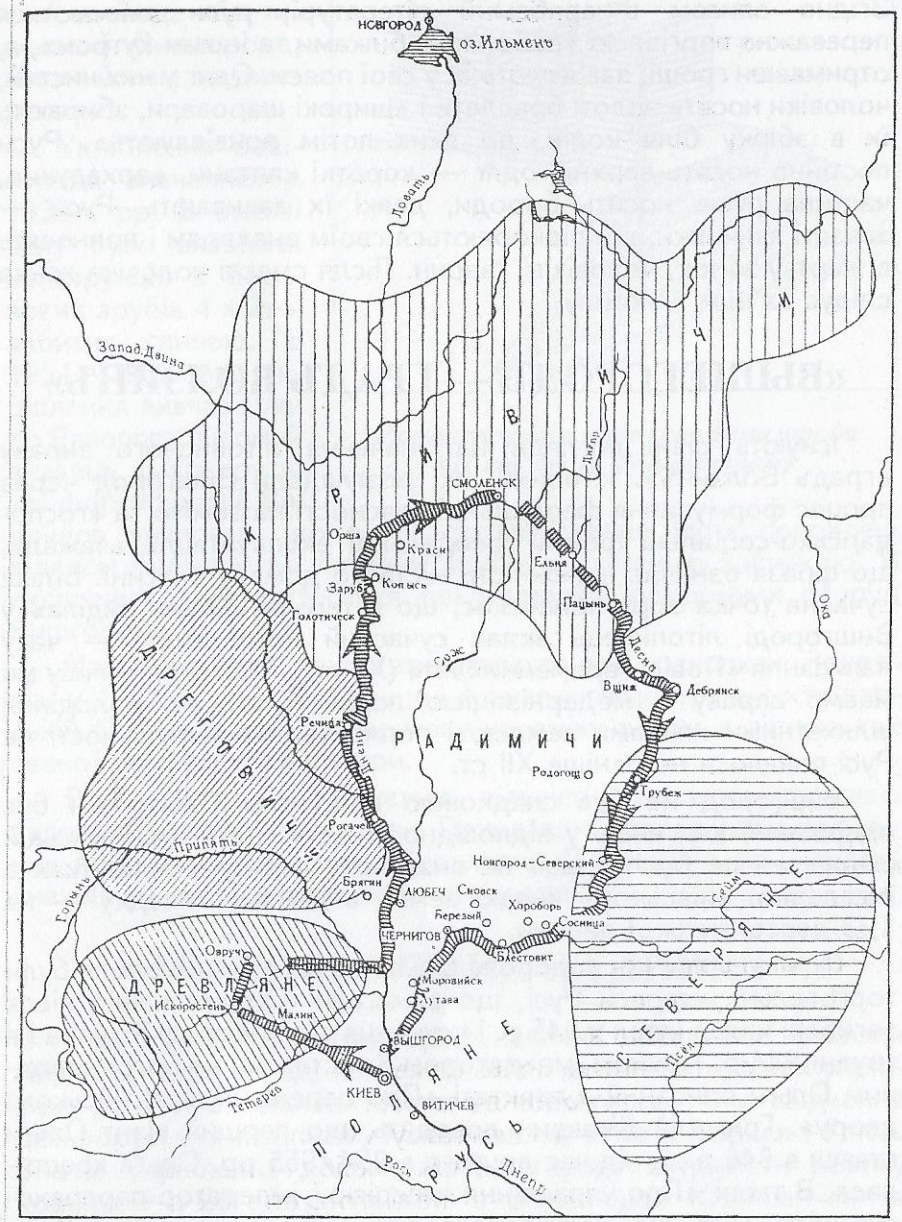

Маршрут полюддя київського князя згідно твору Константина Багрянородного (за Б. Рибаковим).

Згідно описам в арабській літературі, руси займаються переважно торгівлею «соболями, білками та іншим хутром», а, отримавши гроші, зав'язують їх у свої пояси. Одяг у них чистий, чоловіки носять золоті браслети і «широкі шаровари, збирають їх в збірку біля колін, до яких потім прив'язують». Руси постійно носять верхній одяг — короткі каптани, «архалуки», частина русів носить бороди, деякі їх завивають. Руси — завзяті язичники, що підкоряються своїм знахарям і приносять в жертву жінок, чоловіків, тварин. Після смерті чоловіка жінка слідує за ним у могилу.

«ВЫШЕГОРОДЪ — ГРАДЪ ВОЛЗИНЪ»

Існують різні погляди на значення літописного виразу «градъ Волзинъ». Історики, які розглядали Вишгород через процес формування феодальної власності на землю та «господарсько-соціальні форми феодальної експлуатації» вважали, що фраза означає належність міста до домену княгині. Більш сучасна точка зору припускає, що в термін «Ольга сиділа» у Вишгороді літописець вклав сучасний йому зміст — часу написання «Повісті временних літ» (XII ст.). Тобто в літопису ми маємо справу з модернізацією подій X ст., бо володіння шляхетними жінками землею і порядкування нерухомості на Русі почалося не раніше XII ст.

Вишгород не був спадковою власністю Ольги, він був одержаний княгинею у відповідності до місця її в князівській родині — це було право на визначену частку в прибутках з підвладної київському князю землі, в даному випадку — на 1/3 деревлянської данини.

Однією з причин подорожі Ольги до Константинополя були торговельні інтереси Русі, що вимагали підтвердження після загибелі князя Ігоря у 945 р. і усунення від престолу Романа І в грудні 944 р. Прийом імператором Констянтином Багрянородним Ольги описаний в трактаті «Про церемонії візантійського двору». Григорій Літаврин доводить, що перший візит Ольги стався в 946 р., а під час другого в 954/955 рр. Ольга хрестилася. В творі «Про управління імперією» імператор перераховує шість міст, що мали торговельні зв'язки з греками: Київ, Новгород, Смоленськ, Любеч, Чернігів, Вишгород. Представником Ольги в Константинополі швидше за все був Іскусев — перший воєвода або тисяцький Вишгорода, відомий нам за джерелами.

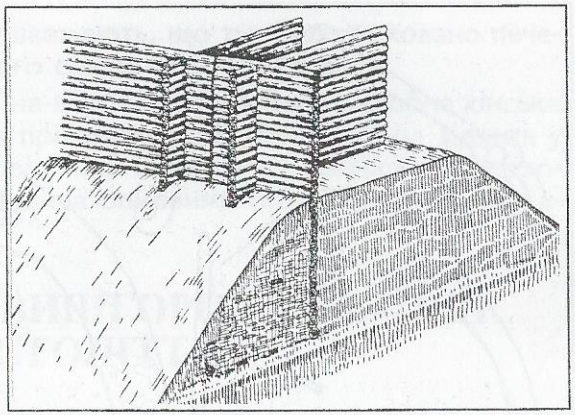

Реконструкція укріплень Вишгорода XII ст. (за П. Рапопортом).

Укріплення Вишгорода вивчалися в 1930-х рр. В основі валу була виявлена конструкція з березових зрубів 4 х 2 м, забитих глиною. В 1951—1952 рр. укріплення вивчав Павло Рапопорт, відомий знавець давньоруської фортифікації. Він дійшов висновку, що в XII ст. укріплення були поновлені шляхом будівництва дубових зрубів з глиняною забивкою. В експозиції демонструються реконструкції оборонних споруд Вишгорода.

Матеріали X ст. зрідка трапляються при розкопках. Зокрема, у 1992 р. при дослідженні гончарного центру в господарській будівлі зустрінуто кругову кераміку разом з ліпною так званої роменської культури.

В X—XI ст. збільшується кількість сільських поселень вздовж Дніпровської заплави. Прикладом є поселення і могильник поблизу с. Козаровичі (розкопки 1966—1971 рр.), окремі знахідки з якого можна побачити у вітрині.

МІСТО-ФОРТЕЦЯ НА ДНІПРІ

Про існування у Вишгороді значної оборонної системи свідчать, насамперед, не археологічні дані — від давніх укріплень до XIX ст. майже нічого не збереглося, — а свідчення давньоруських літописів, Житія свв. мучеників Бориса і Гліба. Значні укріплення допомогли Вишгороду витримати облогу коаліцією з 20 князів на чолі з Всеволодом Юрійовичем та Ігорем Святославовичем (героєм «Слова о полку Ігореві»). Облога тривала дев'ять тижнів у 1172—1173 рр., коли у Києві правили смоленські Ростиславовичі.

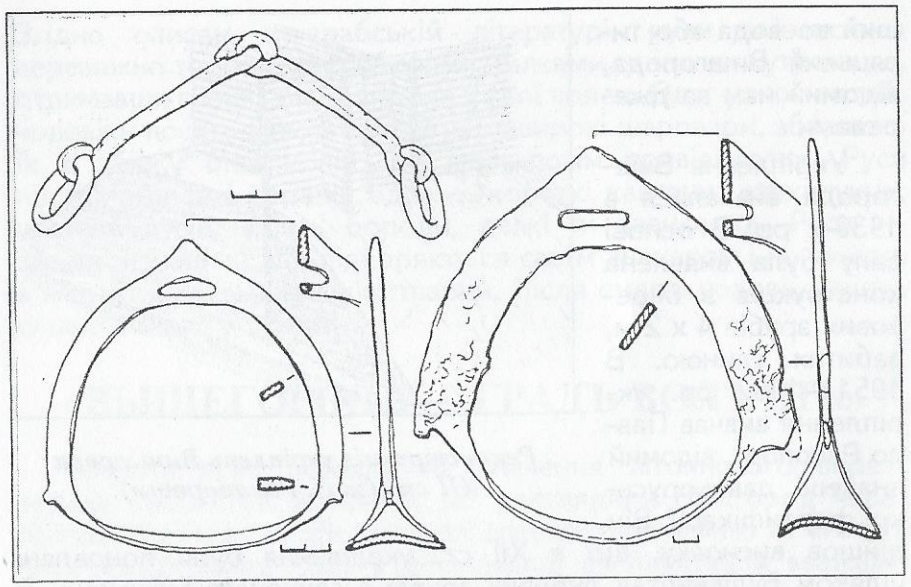

Речі з поховання воїна, дослідження 1989 р.

Велике значення відіграв Вишгород в князівських міжусобицях 1169—1170 рр., коли суздальські Юрійовичі, смоленські Ростиславовичі, чернігівські Ольговичі виступили проти Мстислава Ізяславовича у Києві. Центром збору коаліції був Вишгород, і вишгородці відіграли значну роль в розгромі Києва.

Дружина вишгородців мала, як і в інших містах Русі, поліетнічний склад. У Вишгороді перебували скандинави (поховання на місці кінотеатру «Мир»). Один з вишгородських посадників мав ім'я Чудин, тобто виходець з фінського племені чуді. В 1989 р. поблизу сучасного кладовища О. Сєровим і О. Сиромятніковим був досліджений курган з трьома похованнями. У великій ямі в центрі знаходилося поховання двох воїнів-чоловіків віком 18—25 років. Поруч — залишки кінських кісток та збруя (залізні вудила, стремена, бронзові бляхи, пряжка, скоби). Один з похованих був в кольчузі з шаблею довжиною 90 см. На поясі були ножі у шкіряних піхвах. Від сагайдаків до нас дійшли наконечники стріл. Дослідники вважають, що тут було поховано печенегів з Чорноклобуцького союзу племен Поросся.

Бляха-решма з розкопок 1990 р.

До спорядження воїна-вершника належить налобна кінська бляха-решма, знайдена при розкопках 1990 р. Вона відлита у глиняній формі, має рослинний орнамент візантійського походження. Зброя представлена бойовими ножами, наконечниками списів та стріл.

КУЛЬТУРА ВИШГОРОДА В X—XIII СТОЛІТТЯХ

Найвидатніша пам'ятка Борисо-Глібського циклу давньоруської літератури складається з двох частин. В першій розповідається про загибель Бориса і Гліба, боротьбу Ярослава з Святополком, перенесення тіла Гліба з-під Смоленська. Друга частина («Сказання про чудеса») — передає посмертну історію свв. Бориса і Гліба. Тут яскраво відображені звичаї, побут і соціальні відносини епохи. Головна ідея «Сказання про чудеса» — дотримування закону як основи стабільності суспільства. Джерело чудес — записи, оформлені як документ, що велися при вишгородській церкві.

Вишгород має безпосереднє відношення до нового законодавства Русі — «Правди Ярославичів», прийнятої, скоріш за все, під час князівського з'їзду 1072 р. в зв'язку з канонізацією свв. Бориса і Гліба.

З Вишгорода походять речі побуту з унікальними написами, що свідчать разом із знахідками писал про писемність населення міста. Знайдене у 1930-і рр. пряслице з написом «НЕВЕСТОЧЬ» увійшло в підручники з історії. Унікальний жіночий антропонім зафіксовано на пряслиці, знайденому у 1989 р.: «БЛЯТЫ». Частина написів не піддається дешифровці, на думку дослідників, — це черти і різи Чорноризця Храбра, тобто системи слов'янського письма, що існували з давніх давен.

Чудова знахідка цілого тексту з 14 слів і 58 знаків, що за інформативністю не поступається берестяним грамотам, була зроблена Віталієм Козюбою в садибі церкви (на дитинці) в червні 1996 р. Найбільш достовірний переклад листа жінки на ім'я Чепура: «Чепура пита, Пилип нагу ув'язнив, заклав той мене. Хочу через це назад волею своєю».

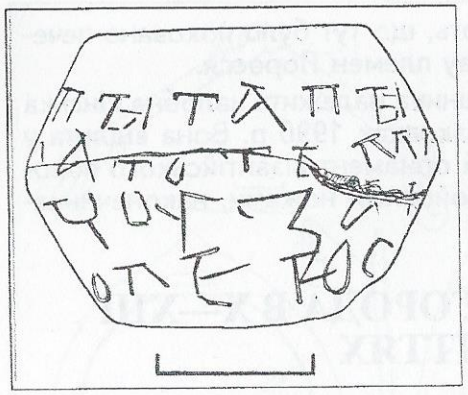

Прясло з написом з 14 слів. З розкопу біля храму свв. Бориса і Гліба. 1996 р.

До виробів ювелірного мистецтва належить скроневе кільце, гудзик з емалями, каблучки з монограмами. На кістяному руків'ї ножа відтворено візерунок явно візантійського походження, за зразок правив оклад ікони або тканина.

Уявлення про традиційну архітектуру рядового житла спираються на реконструкції жител за їх планами. Більшість будівель мали зрубну чи каркасно-стовпову конструкцію, інколи з підкліттю. В кутку стояла глинобитна піч.

Побут мешканців міста відрізнявся не лише кількістю прикрас. Велика кількість керамічної амфорної тари вказує на споживання «дерев'яної» (з оливків) олії та вина, привезеного з Візантії.

«КВАРТАЛ МЕТАЛУРГІВ»

Місто XI—XII ст. — значний ремісничий центр. При охоронних розкопках кооператива «Археолог» в 1989 р. по вул. Шолуденка на місці будівництва будинку завода «Карат» були виявлені залишки металургійного і металообробного виробництва. Знайдені болотяна руда і криці. Велика кількість криць і шлаків зустрінута під час охоронних розкопок по вул. Межигірського Спасу, 11 в 1995 р. Від міхів для нагнітання повітря збереглися керамічні сопла.

Унікальні матеріали були отримані в 1934—1937 рр. при дослідженні східної частини дитинця. Вздовж широкої (до 10—15 м) вулиці двома паралельними рядами розташовувалися житлові, господарські та виробничі споруди. Були і житла-майстерні. На краю стояли кузні — знайдений розвал ковальського горна з крицями. Ковалі займалися також обробкою кольорових металів ковкою чи литтям. Знайдені напівфабрикати та злитки міді, свинцю, а також тигелі, ллячки, чекани, напильники, матриці, зубила, пунсони і готові вироби: браслети, хрести-енколпіони, уламки ажурних хоросів. З Вишгорода походить і кілька ливарних форм.

Ткацьке ремесло представлене численними пряслицями з пірофіліту, кістяним юрком для виготовлення мотузки з кількох ниток. На токарних станках виточувався дерев'яний посуд і різні вироби з кістки.

Ручними млинами-жорнами користувалась кожна родина. Експонуються жорнові камені та реконструкція пристрою.

Місцезнаходження «кварталу металургів».

Значний розвиток у Вишгороді мало склоробство. Борис Рибаков в класичному творі «Ремесло Давньої Русі» зазначає, що уламки скляних кухлів під час розкопок на дитинці траплялися сотнями. Не менш масовим було виробництво скляних браслетів, намистин.

В експозиції представлено знахідки з розкопок гончарного центру та інших районів давнього міста. Переважає продукція залізообробного ремесла: ножі, ножиці, ключі, замки, пряжки, скоби, оковки тощо.

ГОНЧАРНИЙ ЦЕНТР X—XII СТОЛІТЬ

Відкриття вишгородського гончарного виробництва відбулося в 1936 р. Зберігся щоденник Тадея Мовчанівського, з якого випливає, що перші горни виявлено на схилах ярів на південь від городища. Один з горнів досліджено в 1947 р. Василем Довженком. На початку 1960-х рр. на оранці зафіксовано 15 плям від горнів, а один розкопано. В 1990 р. на місці спорудження 72-квартирного будинку по вул. Межигірського

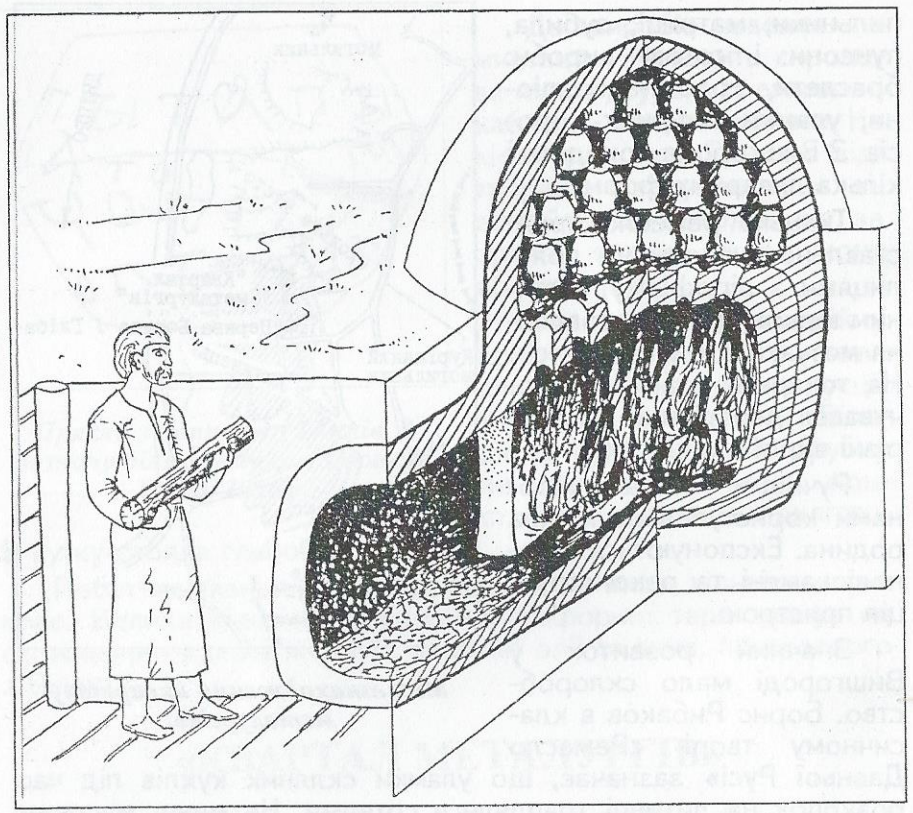

Реконструкція горну з розкопок 1992 р.

Спасу досліджено сім горнів, в 1992 р. — ще три, в 1995 р. — один горн, але доброї збереженності.

Горни X—XII ст. подібні до горнів, відомих за етнографічними даними XIX ст. Глинобитний горн складався з двох камер: нижньої — топочної та верхньої, що заповнювалася посудом. Черінь камери з отворами правила за решітку. Топочна камера грушеподібної форми була завширшки до 3,5 м, діаметр верхньої, куполоподібної, був 0,8—2,5 м.

Колекція кераміки сягає десятків тисяч уламків і цілих виробів. Вона складається з горщиків, глечиків, світильників, великих корчаг-«піфосів», плиток для підлоги. Останні вироблялися для храму свв. Бориса і Гліба, князівських та боярських палаців. Серед унікальних виробів — фігурки воїнів в шоломах, вкритих жовтою та зеленою поливою, полив'яний посуд.

Археологами простежено протягом 50 м вулицю з садибами, розгородженими частоколами. Культурний шар району міста, де жили гончарі (вул. Шолуденка, Межигірського Спасу), насичений знахідками, типовими для міст Русі: тут знайдено ножі, пряжки, замки, ключі, сланцеві пряслиця, прикраси з мідних сплавів. Унікальними є писала для письма, срібний поясний наконечник, свинцева висла печатка князя Ізяслава Ярославовича, уламки скляних браслетів та посуду.

Масштаби гончарного виробництва (200—300 горнів) значно перевищували місцеві потреби і чимало посуду вивозилося в інші населені пункти Русі.

СВЯТІ БОРИС І ГЛІБ У ВИШГОРОДІ

Трагічні події 1015 року добре відомі з агіографічних творів і літописної повісті, з яких найважливішою пам'яткою є «Сказання і пристрасть і похвала святим мученикам Борису і Глібу». Остання дійшла в 170 списках, з яких найдавніший — Успенський збірник, написаний в Києві та Чернігові з 1168 по 1175 рр. Більш загальна розповідь Нестора «Читання про житії...» створена за візантійським зразком між 1108 і 1115 рр. На стенді експонується малюнок 1840 р. хреста, встановленого на місці вбивства Бориса на р. Альті, а фотографія 1998 р. зафіксувала сучасний хрест на місці загибелі Гліба на р. Смядині під Смоленськом.

Після канонізації братів-мучеників у 1072 р. по всій Русі поширилися хрести-енколпіони зі зображенням перших руських святих, а також іконки, що здебільшого передають іконографічну схему великих ікон. Найбільш давні зразки живопису з канонічною схемою святих збереглися від XIV ст. Церква докладає зусиль до відновлення храму XIX ст., вшановує молебнем день пам'яті Ярослава Мудрого, який побудував п'ятиверху дерев'яну церкву у 1026 р. замість спаленої. Перенесення мощей святих у нові раки (ознака канонізації) в новий дерев'яний храм Ізяславом Ярославовичем відбулося у 1072 р., а перший мурований храм будувався з 1076 по 1112 рр. Ктитор храму Олег Святославович на честь події 1 травня 1115 р. влаштував грандіозний бенкет.

Наукові дослідження храму були проведені в 1934—1937, 1952, 1990—1996 рр. Знайдені завали стін, штукатурка з

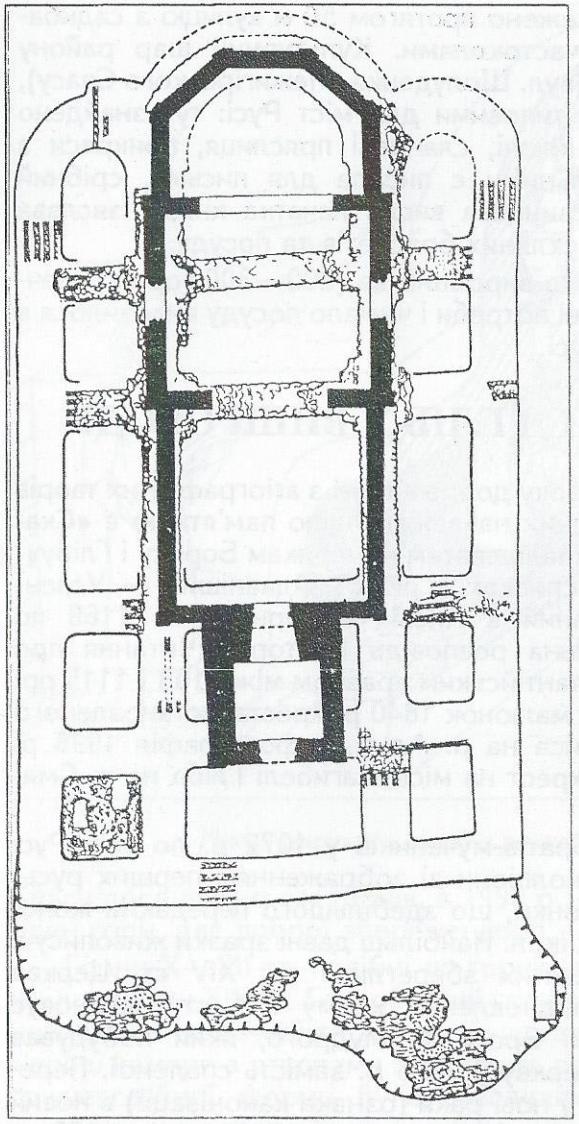

План храму свв. Бориса і Гліба 1076—1112 рр. Суцільною заливкою зазначено план сучасної церкви (за М. Каргером з доповненнями Р. Орлова).

графіті, простежені конструктивні особливості споруди, що мала розміри 42х 24 м, підмурки, простінки між вікнами, напівциркульні ніші, фасадні напівколонки, керамічні плитки підлоги та ін. Основний розмір цегли 4х 27х36 см. В 1997 р. київські архітектори Д. Антонюк і О. Кругляк за консультацією Ю. Асеєва, використавши метод геометричного пропорціювання К. Афанасьєва, виконали першу наукову реконструкцію храму. Вишгородський собор був грандіозною будівлею заввишки близько 30 м. Це однобанна споруда з позакомарним завершенням стін, складною вівтарною частиною, нартексом з баштою та хрещальнею. Пластика фасадів подібна до сучасних йому будівель, в першу чергу до Михайлівської церкви Видубецького монастиря.

ВИШГОРОД У XIV—XVIII СТОЛІТТЯХ

Після монголо-татарської навали 1240 р. Вишгород припиняє існування як значний центр Подніпров'я, але біля церкви свв. Бориса і Гліба зберігся культурний шар XIII—XIV ст., а в різних документах під 1486, 1488, 1494, 1552 рр. згадується вишгородська прикоморня. Після кількох нападів Менглі-Гірея на Київщину (перший у 1482 р.) настав тривалий занепад: вишгородське городище називається незаселеним і безлюдним у ревізії київського замку 1543 р., у грамоті на утримання «землі пустої людьми неоселеної» від 1 вересня 1571 р. на ім'я королівського писаря Євтиха Висоцького.

Відновленню Вишгорода передував проект Йосипа Верещинського 1595 р. під назвою «Спосіб осадження нового Києва», де видатний мислитель і київський біскуп пише: «Не менш важливою справою було б, коли б у тому ж воєводстві

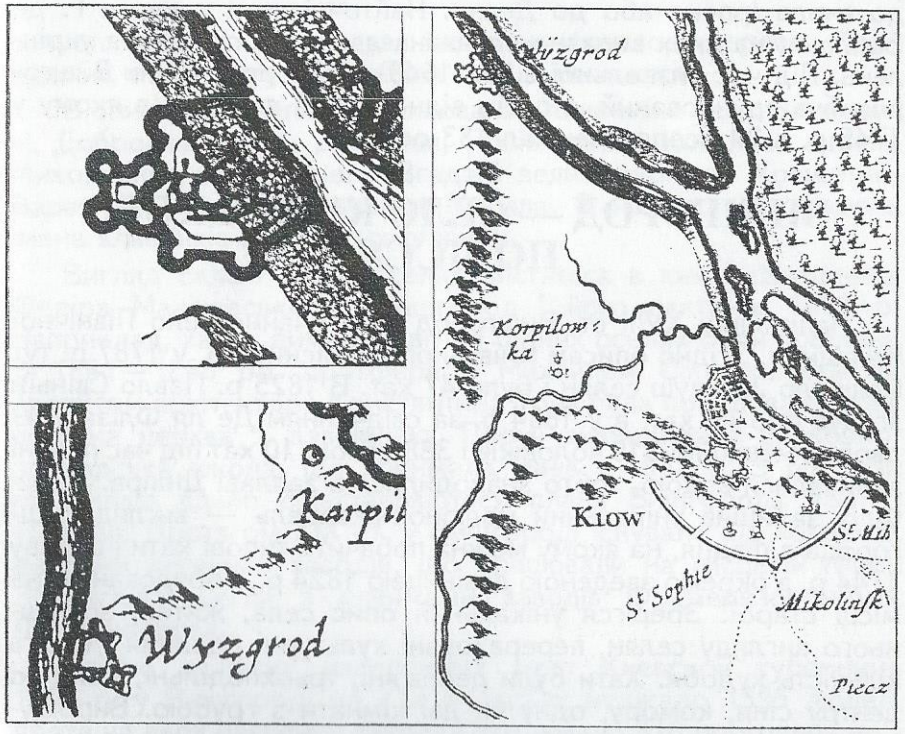

Вишгород на картах Г. де Боплана. 1640-і рр.

осадити раніше славний замок Вишгород, зруйнований із містом ...». В 1606 р. Вишгород був переданий київському хорунжому Гаврилу Гойському, в люстраціях 1616 і 1622 рр. Вишгород описується як містечко, укріплене замком, з 100 населених будинків. В цей час була відновлена дерев'яна церква свв. Бориса і Гліба, на місці до того розібраної мурованої. До цього часу належить досліджений у 1991, 1994, 1996 рр. на місці будівництва недільної школи могильник першої половини XVII ст. Біля похованих знайдено мідний хрестик, срібну монету 1601 р.— солід Сигізмунда III. В різних частинах містечка під час розкопок зустрінуто посуд, ножі та інші побутові речі XVII ст. У 1920-х рр. був знайдений і скарб монет Сигізмунда III.

Цікаві документи епохи — середньовічні карти України. На картах Мюнстера і Меркатора (1540 і 1554 рр.), орієнтованих на карти Ваповського (1507—1540 рр.), Вишгород показаний на своєму місці, а на картах Герберштейна (1550 р.), Гастальдо (1562 р.), Магіна (1600 р.) його місцезнаходження віднесене до гирла Ірпеня або до Десни. Найточнішими є карти Г. де Боплана, на яких виразно показана двочасна структура укріплень. Під час визвольної війни 1648—1654 рр. і Руїни Вишгород був зруйнований, а потім відновлений як село, в якому у 1745 р. в 24 оселях мешкало 33 особи.

ВИШГОРОД — СЕЛО КИЇВСЬКОГО ПОЛІССЯ

Наприкінці XVIII ст. Вишгород — звичайне село Північної Київщини. Згідно описам Київського намісництва, у 1787 р. тут мешкало 228 душ селян і було 47 хат. В 1825 р. Павло Свіньїн згадує про 40 хат, а у 1854 р. за свідченням Де ля Фліза у 49 дворах мешкало 319 чоловіків і 388 жінок. 10 хат під час повені заливалися водою, тобто знаходилися в заплаві Дніпра. Де ля Фліз залишив унікальний малюнок-акварель — вигляд Вишгорода з півдня, на якому можна побачити типові хати і церкву 1744 р. з окремо зведеною дзвіницею 1824 р., побудованою на місці старої. Зберігся унікальний опис села, жител, зовнішнього вигляду селян, перераховані культурні рослини і навіть кількість худоби. Хати були дерев'яні, трьохподільні, мали по центру сіни, комору, одну чи дві кімнати з грубою. Вирощувалися жито, овес, гречка, ячмінь, в городах — картопля,

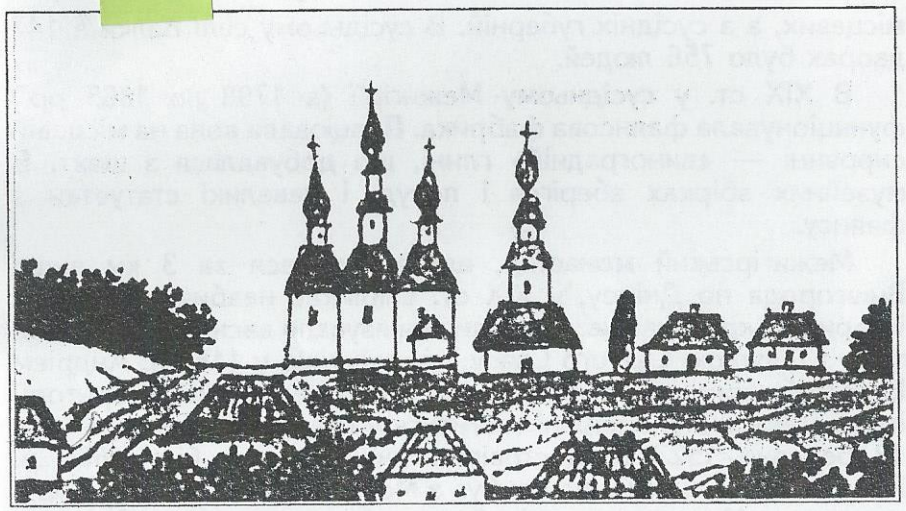

Вишгород у 1850-і рр. Акварель Де ля Фліза.

капуста, буряк, кукурудза, гарбузи, фруктові дерева. Крім худоби, в кожному дворі були гуси, качки, кури.

В описі Де ля Фліза зафіксована і топоніміка села: Замковичі, Доброшів шпиль, Дідовиця, Попів шпиль, Ковальов шпиль, Миколаенка шпиль тощо. Згадані великі кургани: Хрещатий, Варавина Могила, Батишева Могила. В назвах проступають імена власників земельних ділянок.

Вигляд села і звичаї селян містяться в книзі священика Федіра Маніковського «Вишгород і його святині» 1889 р. Наприклад, хати і димарі навіть в бідних оселях були побілені. В 1861—1863 рр. протоієреєм Михайлом Сікачинським за проектом архітектора Констянтина Тона була побудована нова цегляна церква з дзвіницею. Поруч знаходилася церковно-приходська школа, що приймала учнів з 1842 р. З описами сучасників вдало співставляються плани Вишгорода 1837 і 1856 рр. Протягом XIX ст. у Вишгороді існувало від чотирьох до семи цегляних заводів, що працювали на місцевій глині. Збереглися цегли з клеймами заводів Ф. Березовського, Л. Черноярова.

Згідно «Списку населенных мест Киевской губернии» 1900 р. у Вишгороді на 272 подвір'ях мешкало 1595 людей, проте на двох цегляних заводах працювало 310 робітників не з

місцевих, а з сусідніх губерній. В сусідньому селі Валки в 147 дворах було 756 людей.

В XIX ст. у сусідньому Межигір'ї (з 1798 по 1885 рр.) функціонувала фаянсова фабрика. Працювала вона на місцевій сировині — «виноградній» глині, що добувалася з шахт. В музейних збірках зберігся і посуд, і невеликі статуетки з фаянсу.

Межигірський монастир, що знаходився за 3 км вище Вишгорода по Дніпру, у XIX ст. викликав неабиякий інтерес істориків і краєзнавців. Легенди пов'язували заснування монастиря з церквою Святого Спасу, закладеною у 1164 р. Андрієм Боголюбським, але перша згадка про передачу його території ігумену Мисайлу Щербині міститься у грамоті Сигізмунда I від 12 березня 1523 р. Достовірно лише те, що біля 1600 р. ієромонах Афанасій, що прибув з Москви, відновив монастир з церкви св. Миколая, а потім були побудовані церкви Сошестя Святого Духа, Благовіщення Пресвятої Богородиці, свв. Петра і Павла, Преображення Господня, келії тощо.

З 1886 р. був поновлений Спасо-Преображенський монастир, спочатку чоловічий, а з 1894 р. як жіноча обитель.

Найбільш цікаві описи Вишгорода містяться в працях М. Берлинського, П. Свіньїна, І. Фундуклея, Л. Похилевича, М. Закревського, М. Петрова, В. Зверинського, неопублікованих альбомах Де ля Фліза.